

ИДЕИ И ОБРАЗИ В РАННИТЕ РАЗКАЗИ НА ДИМИТЪР ТАЛЕВ

Магдалена Шишкова

Години наред по силата на обясними причини нашата литературна наука осветлява твърде неравномерно творческия и жизнен път на писателя Димитър Талев. Разделен от синора на историческите събития през 1944—1945 година, този път предлага разнороден в идейно-емоционално отношение, художествено неравнотоен и нееднакво благодарен материал за проучване на автора. Зрялото творчество на Д. Талев, което привлича с истинско изобилие от идейно-естетически проблеми, обществени и жизнени конфликти, от човешки образи и мотиви, съвсем оправдано е в центъра на най-значителните досегашни проучвания върху литературното дело на писателя.¹ Вниманието на изследователите на Д. Талев и днес продължава да бъде насочено към голямото идейно-художествено богатство на четиритомната историческа епопея, произведение, което си осигури неприкосновено място в сърцето на всеки българин, а за автора извоюва име на неоспорим майстор на битово-историческо повествование. Преди да се проследи цялостното творческо развитие на писателя, преди да се очертае детайлно неговият облик, бе наложително да се вникне в красотата и силата на онази поредица от романи, която спечели на автора необикновена популярност и признание. Актуалността на тази задача и за в бъдеще е несъмнена.

Но колкото повече осъзнаваме истината, че Димитър Талев не е вече между живите творци на художественото слово, колкото повече се отдалечават дните, в които той споделяше своите ясни планове да продължи разказа си за Борис Глаушев, за да се доближи по-плътнo до нашата съвременност и разкрие най-съкровените трепети и идеали на младостта си, толкова по-близо става времето, когато въз основа на внимателен, всеобхватен и обобщаващ поглед върху изминатия от него неравен път ще трябва да се определи точно и без уговорки мястото на писателя в историята на българската литература. Поставаме ли си такава цел, за нас става съвсем очевиден фактът, че в ранната идейно-творческа биография на писателя са оставени много бели страници, че между литературната наука и ранния Талев за дълго време се установи неизменна дистанция. В напълно оправданото желание да се анализира твор-

¹ Виж Стоян Каролов, Епопея на народния живот, в Замисъл и образ, С., 1959; Стоян Каролов, Бележки за стила на Димитър Талев, сп. Литературна мисъл, 1958, кн. I; Боян Ничев, Димитър Талев — литературно-критически очерк, С., 1961; Тончо Жечев, Загадката на Димитър Талев, в Съвременни образи и идеи, С., 1964. Георги Константинов, Писатели-реалисти, С. 1962, III ч. Ефрем Каранфилов, Три образа в романите на Димитър Талев. Поезия и проза, С. 1957; Розалия Ликова, Времето в героите на Талев, сп. Пламък, 1966, кн. 8.

ческото възраждане на писателя след 1944 г. и разцветът на големия талант във връзка с идейното му укрепване се обгражда с мълчание или многозначна недоизказаност един период от двадесет години литературна, публицистична и обществено-политическа дейност. В някои от посочените студии и статии се отделя известно внимание на трилогията „Усилни години“ и на разказите, събрани в книгите „Златният ключ“, „Старата къща“ и „Великият цар“, но се игнорират политическите статии, речите, разказите, пътните бележки, литературните и театралните отзиви, пръснати по страниците на вестниците „Македония“, „Македонска трибуна“, „Вардар“, „Свобода или смърт“, „Зора“ и сп. „Родина“, ¹ както и романът „На завой“ и книгите „Завръщане“, „Град Прилеп“ и „Гоце Делчев“.

Така фактически творческият път на Димитър Талев се оказва разделен на два периода, различни по своята идейно-емоционална същност, между които не се търсят свързващи мостове, обединяващи моменти. Доколкото се осъществяват съпоставки между ранните произведения на Талев и тези, които писателят създаде в наши дни, те са главно по линията на контраста. ² Тези съпоставки са необходими, тъй като едва ли има друг съвременен наш писател, който със собствения си път да потвърждава по-красноречиво многократно доказаната от историята на литературата истина за връзката между талант и мироглед; да илюстрира по-сполучливо факта, че колкото повече един талант се обогатява с научен, философски по-дълбок мироглед, толкова по-действено и художествено по-богато той отразява смисъла и духа на епохата, която пресъздава, толкова по-пълноценно осъществява възможностите си на художник и осмисля проблемите и тенденциите на своята съвременност.

Но такъв подход на контрастно съпоставяне на два периода от творческото развитие на Д. Талев съдържа в себе си и елементи на известна едностранчивост. При обрисуване на авторския портрет трудно се преодолява ефектният контраст на черното и бялото, по пътя на писателя се съзират само тъмни бездни и сияйни върхове. В досегашните изследвания върху литературното дело на Д. Талев се полагат много малко усилия, за да се открият в произведенията, създадени преди 9. IX. 1944 г., несъмнено съществуващи идейно-естетически предпоставки, подготвителни елементи към съвременното му творчество. Откриването на такива елементи и посочването на известна приемственост между двата периода би разгадало до голяма степен пред читателите тайната на неочакваното раждане през 1952 г., когато излезе романът „Железният светилник“, на един талантлив и зрял писател със специфична тематика и ярко очертан индивидуален профил.

Рязкото обособяване на два периода в творчеството на Талев, игнорирането на първия или неговото отричане, без той да е подложен на цялостен анализ, води до изкуствено разкъсване на единната, макар и противоречива личност на писателя. Това прави невъзможно проследяването на основните закономерности и тенденции в развитието на Талев, долавянето на устойчиво-същностното и променливото в цялостния комплекс от идейно-естетически и психологически особености, които в своето живо единство определят индивидуалната неповторимост на художника. Такъв подход е пречка за последователното и системно разкриване на характерното и постоянното в

¹ В. Македония, орган на ВМРО, 1926—1934 г. в. Македонска трибуна, орган на Съюза на македонските и политически организации в САЩ и Канада, 1927—1959 г. В. Свобода или смърт, орган на ВМРО, 1924—1934; В. Вардар, лист на македонското студентско дружество „Вардар“ 1923—1932; В. Вардар, Независим македонски ежеседмичник, 1929—1930; сп. Родина, Списание на Македонската младеж, 1925—1934.

² Виж например Т. Жечев, посочената статия.

тематичните и естетическите търсения на автора, на неизменните пориви и вълнения, на специфичните форми на художествена изява.

Наистина еволюцията на Димитър Талев особено успешно илюстрира посочената закономерна връзка между мироглед и талант. Но същевременно тъкмо неговият развой на писател може да ни предпази от увлечението да схващаме тази връзка опростено като непосредствена функционална зависимост. За тези, които познават всичко, което Д. Талев е написал в миналото и в наше време, е очевидно, че той е между ония автори, чиито характерни страни на творческата индивидуалност — темперамент, особености на художническото светосъзерцание, тематични интереси и стилини склонности — се изграждат бавно и мъчително и са сравнително устойчиви и трайни. Колкото и противоречиво да е развитието на Д. Талев, колкото и ясно видими да са неочакваните извикви, смелите изкачвания и главоломни спущания по изминатия от него път, има несъмнено много неща, които са доминиращи и непреходни в този път, изразени с различна сила през различните години, но винаги отразяващи същността и характера на творческата природа на белетриста.

Така винаги Димитър Талев е имал само един истински извор на творческо вдъхновение: Македония. От детска възраст той носи в душата си една гореща обич: обичта към родината. Тя го тласка към водовъртежа на македонските борби, в които той се хвърля с разпалеността на своя горещ темперамент, тя поражда първите действително творчески импулси у него, тя го окриля за богати замисли и в последните мъчителни дни на живота му. Всичко най-искрено, което писателят е създал, е рожба на тази обич. Нещо повече: с внимателен и непредубеден поглед бихме могли да открием моменти от нея дори и в основата на най-крайните му увлечения, залитания и политически измами. Да открием тази обич в тях, не за да оправдаем „съдбоносните грешки“, а за да проникнем по-дълбоко в света на автора, за да се доберем до истината за Д. Талев, да достигнем по-близо до онова, което е сърцевина на личността на писателя и гражданина — неговата фанатична привързаност към Македония. Вгледаме ли се в неравния творчески път на Димитър Талев, ние ще забележим как постепенно в най-хубавите му произведения се заражда и изявява и онова преклонение пред моралната красота на народа, което определя една от най-характерните отлики на цялото му литературно наследство — неговият неизменен нравствен патос.

Един цялостен поглед към творчеството на Д. Талев се налага от факта, че от края на 20-те години до последната страница на незавършеното си литературно дело — романът „Гласовете ви чувам“ — писателят е ревностно отдаден на една постоянна тема — темата за историческата съдба на Македония. Не е трудно да се проследи как тази тема, разработена в три аспекта, определя три идейно-тематични звена в цялото творчество на Талев. Те разделят и същевременно обединяват в три групи произведения, създадени в различни години. В първата група влизат творби, които отразяват борбите на македонските българи от ранното Възраждане до Илинденската епопея и непосредствено след нея („Хилендарският монах“, „Братята от Струга“, „Гоце Делчев“, „Усилии години“, „Железният светилник“, „Преспанските камбани“, „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“). Друг аспект на основната тема — бита и душевността на „некогашните люде“ — обединява „Златният ключ“, „Старата къща“, „Железният светилник“, „Преспанските камбани“ и част от разказите в „Завръщане“. Трета група произведения Димитър Талев посвещава на далечното историческо минало на своя роден край, в което с неотразима сила, години наред, го привлича героико-трагичната фигура на цар Самуил (голям брой от разказите в книгата „Великият цар“ и трилогията „Самуил“). Около тези три идейно-тематични звена се концентрират монолитните творчески усилия

на писателя; те пораждат неговите най-съкровени творчески възжелания и непреходни амбиции, те определят облика на художника, патоса на неговото дело, мястото на Димитър Талев в литературното ни развитие. В тях е съсредоточено цялото проблемно и идейно-психологическо богатство, което художественото наследство на Димитър Талев съхранява в себе си. Тази последователност в реализирането на една и съща голяма тема през различни години и в различни в жанрово отношение произведения разкрива необикновената сила, трайност и дълбочина на изживяванията на писателя, свързани със съдбата на неговата родина. Тя е плод на десетилетните тревоги, терзания и копнежи на патриота Талев, фанатично влюбен в Македония, винаги младежки екзалтиран и горещ поклонник на идеята за нейната свобода и независимост. Но тя е свидетелство и за склонността на автора към една сравнително голяма творческа съсредоточеност и вглъбеност, за неговата неповторима самобитност, за способността му да се посвети със завидна целеустременост на едно генерално дело на своя живот, което да завладее духа и осмисли съществуването му.

За съжаление Димитър Талев не винаги е бил верен на себе си, на своята истинска природа, на своя щедър талант. Не са редки случаите, когато в миналото той е загубвал творческата си независимост и необходимото самочувствие на художник, за да изневери на голямата си и единствена тема. Изневерявал ѝ е с произведения конюнктурни, произведения, родени по повелята на политическия момент. Неговият творчески път щеше да бъде определено възходящ, много по-ясен и плодотворен, ако той по-рано беше осъзнал и оценил самобитността на дарованието си, силата на собствения си глас и убедителността на искреното си убеждение. Той щеше да изяви значително по-рано истинските си възможности на художник, ако повече скъпеше своите и без това късно съзрели творчески сили, ако повече щадеше своята духовна енергия и не я насочваше понякога в неомислени посоки и към погрешни цели. Много често в миналото Талев се превръща в истинско съсредоточие на противоречиви тенденции, намерения и подбуди. Много често у него стихията на една първична духовна стабилност, на самобитно-устойчиви духовни стремления и вродена българска политическа трезвеност се разколебава и подчинява на суетната амбиция да бъде в услуга на политическия момент. Така писателят се оказва трагично разпнат между вътрешно присъщия нему стремеж да прониква в мъдрата красота на народния живот, на трайни духовни ценности, на изпитани национални добродетели и нетърпеливостта на конюнктурната политическа личност, която бърза да подчини перото си на злободневно-актуални цели. Диктатурата на конюнктурното винаги сковават таланта. Служенето на момента определя творческата драма на Д. Талев през втората половина на 30-те и началото на 40-те години. Тогава писателят създава творби, чийто нравствен патос, жизнена атмосфера и живи човешки образи подсказват раждането на бъдещия Талев. Тогава в неговото съзнание е пуснал вече дълбоки корени замисълът за фамилията на Султана и Стоян Глаушеви, чиито богато разклонени „гранки“ ще достигнат до наши дни. Но в същото време Димитър Талев пише и произведения, които са недвусмислено свидетелство за идейна неустойчивост, политическа заслепеност и творческо безсилие. Когато е подвластен на конюнктурното, писателят загубва художествения си критерий и самовзискателност.

Незрял плод на злободневни политически подбуди са например някои патриотарски разкази, публикувани във в. „Македония“ и „Зора“; една съвсем изкуствено предпоставена теза превръща романа „На завой“ в мъртво-родено произведение. Открито пропагандни политически цели са движили перото на автора на пътните бележки за Германия, поместени в „Завръщане“. Всички тези творби бележат печални страници от творческата и идейна био-

графия на Д. Талев, заличаването на конто означава пристрасно и ненаучно осветляване на неговата личност и дело.

Но тези произведения, както и цялостната идейна еволюция на Талев можем да разберем и обясним, само когато навлезем в противоречивия и сложен идеен свят на писателя, който най-ясно и пълно се изживява в неговата публицистика. Политическите статии на Д. Талев, публикувани през 30-те години главно във вестник „Македония“, и в началото на 40-те — в „Зора“, разкриват един свят на патриотична екзалтация, на напразно похабени смели граждански пориви и нравствена енергия, свят на искрени илюзии и субективно честни намерения с пагубни понякога обективни резултати. В публицистиката на Талев от това време се оглежда мироглед с преобладаващи идеалистически моменти; тя засвидетелствува по неповторим начин идейната дезориентираност на автора през 30-те години и неговата политическа за-слепеност в началото на 40-те, намерила най-откровен израз в романа „На завој“ (1940 г.) и в пътеписите в „Завръщане“ (1942).

Без цялостен поглед към литературната и журналистическата дейност на автора не сме в състояние да вникнем в дълбокия смисъл на неговата по-късна еволюция, да прозрем голямата драма, която изживя човекът, гражданинът и писателят Димитър Талев. А това означава, че не сме в състояние да разберем личността на Д. Талев като явление изключително интересно и показателно за нашия литературен, обществен и политически живот.

Днес никой не би си поставил за цел да търси в предишното творчество на Талев идейно-естетически и етически ценности, равностойни на онези, които са заключени в съкровищницата на късното му наследство. Неговата решителна идейно-художествена еволюция е неоспорим факт с голямо историко-литературно значение. Истинската творческа реализация на таланта на Талев, пълноценното художествено осъществяване на дългогодишните му замисли стана възможно след мъдро вникване в реалния смисъл на съвременните исторически събития и извличане на поуки от историческите превратности, след бавно преодоляване на идейната ограниченост и болезнено осъзнаване на политическите грешки и фаталните заблуди на младостта. Това целебно творческо обновление и идейно превъзрождаване е резултат на мъчителен самоанализ, на целенасочено и търпеливо преосмисляне на създаденото в продължение на две десетилетия, на решителна равностетка с миналото. Това е време, в което правдата на нашия живот се превръща постепенно в изстрадано гражданско веруване на писателя, в дълбоко осмислено лично убеждение. „В нашия живот — споделя Талев през 1953 г. — аз се появих доста късно на книжовната нива със своето скромно рало. Не можех да не изоставя перото си след тъй дълбокия прелом в нашия живот, докато новото в живота ни не влезе в моята мисъл, не влезе достатъчно дълбоко в сърцето ми, за да бъде и достатъчно искрен в своята нова писателска работа.“¹

Еволюцията на Талев се извършва в състояние на страстна погълнатост и апостолска отдаденост на работата, на благородно издигане на твореца над грижите, лишенията и тревогите на деня, на артистично надживяване на личните крушения и несгоди. Тази еволюция бе съдбоносно изпитание на гражданските добродетели, на моралната енергия и творческата жизнеспособност на писателя. Със съзнание на обикновен труженик, с поразяваща работоспособност и изключителна методичност, скромно и безшумно Д. Талев постави началото на многолетния си литературен труд. В състояние на творческо безпокойство и повишена самовзискателност, на тревожно самочувствие,

¹ Из изказването на Димитър Талев, направено на обсъждането на белетристичната продукция през 1952 г., в. Литературен фронт 1953 г., бр. 48.

„със свито сърце“¹ и изострена самокритичност Талев написа най-съвършената си творба — романа „Железният светилник“. С това произведение той воюва за свое място в новия живот, то се роди от изгарящата жажда за самоутвърждаване, за реализиране на натрупаните през годините творчески сили. С първите части на тетралогията писателят се бори на живот и смърт със старото в себе си, с обществената изолация, в която се намира, с предубежденията, проявявани спрямо него. Това са творби, плод на твърдата амбиция на един силен и корав човек, на един жилав и непреклонен дух да се изяви и наложи, да постигне съответстващо обществено признание. Едва сега писателят успява да осъществи едно започнато в известен смисъл още през 30-те години литературно дело, да даде художествена плът на дългогодишните си творчески мечти, да постигне необходимата идейна мащабност и епична широта на един замислен преди десетилетия сюжет, да се домогне до завидно психологическо богатство на образите, с които отдавна вече общува.

Идейно-творческото обновление на писателя Д. Талев се извършва във възраждащата атмосфера на следдеветосептемврийските дни, наситени с латоса на антифашистката борба, с героиката на войната и смелите планове за социалистическо преустройство на родината. Това бяха дни на романтична влюбеност в народа, на безвъзмездна всеотдайна служба в името на неговото бъдеще. Тъкмо в такова време на масов подем, на разгръщане на революционната и творческа мощ на народа, Д. Талев, поставен при крайно трудни жизнени обстоятелства,² намери сили и вдъхновение за осъществяване на съдбоносната тема на своя живот. За максималната творческа съсредоточеност, за необикновеното напрежение и активизация на моралните и творческите сили на Талев по това време, за решителната идейно-художествена еволюция спомогна обичта му към народа, оцеляла в дните на най-жестоки политически грешки, винаги живата му вяра в неговата борческа енергия и градивна сила. Всичко това, както и големите събития, на които писателят е съвременник, му дават възможност да вникне дълбоко в историческия процес, да види историческите факти в истинската им светлина, да разбере характера на прогресивните сили, които обуславят общественото развитие.

В началото на 50-те години, време на неизживяна художествена елементарност, на постепенно налагащи се норми на догматично мислене, на черно-бели образи и ефектен оптимизъм в литературата, когато не бяха рядко явления книгите, писани „по поръчка“, Д. Талев създаде произведения, носени в съзнанието десетилетия, изстрадани, избленувани, произведения, станали смисъл и цел на живота му. „Обикновено казвам, че с идеята за тях живея от двадесет години насам, а чувствата ми за Македония не могат да се определят с време. Те са в кръвта ми“.³

В тези творби Талев осъществи себе си: воплоти скъпите спомени от детството, несбъднатите копнежи и рано прекършените напредничави идеали на първата младост, вложи поуките от тежките заблуди и скъпо заплатената мъдрост на творческата зрялост. В „Железният светилник“, както и в последвалите три романа, писателят разкри най-привлекателните страни на творческата си природа, проникна в дълбоките закономерности на историческия процес, превърна общия ход на историята в конкретна човешка участ, изобрази историческите събития чрез човешки взаимоотношения, насели един измислен град с живи хора, станали за нас синоним на безкористен патриотизъм и мо-

¹ Виж цитираното изказване на Д. Талев, в. Литературен фронт 1953, бр. 48.

² Виж Г. Найденова-Стоилова, В творческата лаборатория на писателя Д. Талев, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 3, стр. 100.

³ Интервю с Д. Талев, в. Народна младеж, 4 февруари 1957 г.

рална красота. Това са произведения, достойни за традициите на нашата класическа реалистична проза. В тях Талев възроди патриотичния патос и революционната романтика на национално-освободителните борби, отразени в творчеството на Иван Вазов, от тях ни завладяват с нова художествена сила възвишената нравственост и светлият хуманизъм на Йордан Йовков.

*

Творческата история на тетралогията, това фундаментално в биографията на писателя Димитър Талев произведение, станало непреодолима и желана негова съдба, негов неизменен творчески императив, е непосредствено свързана с известни художествени постижения в ранните творби на автора. В настоящата статия вниманието ни е насочено към откриване именно на такива идейно-естетически предпоставки главно в някои разкази на Талев, писани през 30-те години, които по наше убеждение са естествена основа за създаване на първите части на тетралогията. Тук не си поставяме за цел осъществяването на всестранна характеристика на обществената, политическата и литературната дейност на писателя по това време, нито определянето на неговото място и роля в македонските борби. Тук нямаме за задача и постигането на изчерпателен идейно-естетически анализ на самите разкази. Целта ни е да проследим постепенното натрупване в тях на онези естетически елементи, които сродяват ранното със зрялото творчество на писателя, които обуславят появата на една качествено нова, художествено единна и идейно целенасочена творба. Внимателно ще търсим из разказите на ранния Талев онези искри, от които след години ще се запали пламъкът на железния светилник на Султана, Хаджи Серафимовата внука, ще засияе благородната ренесансова светлина от лампата на Ния. Най-благодатна основа за това са разказите на Талев, поместени в книгите му „Златният ключ“ (1935) и „Старата къща“ (1938), тъй като между тях и първите две части на историческата епопея се забелязва не само известно идейно-тематично и емоционално единство, но и близост в стилообразно и езиково отношение.¹ Имаме пълното съзнание, че такъв подход към посочените творби подлага на изпитание истинската обективност, че крие сериозна опасност да се изпадне в преднамереност, субективизъм и едностранчиво тълкуване на литературния материал, но същевременно считаме, че при сегашното състояние на проучванията върху литературното наследство на Д. Талев такъв един аспект към посочените творби, а от тях — към най-високите художествени достижения на писателя, има известно научно оправдание. Разказите на Талев в посочените две книги, посрещнати с ласкава отзывчивост и щедри суперлативи от страна на критиката преди 9-ти,² не са изследвани от литературната наука в наши дни.

Ранните опити на Д. Талев в областта на белетристиката са проява на неорганизиран и нецеленасочени творчески сили. Първите му социални раз-

¹ Интересни наблюдения в това отношение споделя Г. Найденова-Стоилова, виж цитираната анкета, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 3.

² Виж например: Йордан Бадев, Нов момент в нашата белетристика, Златният ключ, разкази от Д. Талев, в. Зора, 1935, бр. 4954;

Стефан Станчев, Две хубави книги („Под манастирската лоза“ и Златният ключ“), в. Бургаски фар, 1936, бр. 4270;

Георги Константинов, Златният ключ от Димитър Талев, сп. Златорог 1936, кн. 3;

Йордан Бадев, Старата къща, разкази от Димитър Талев; в. Зора, 1939, бр. 5876; Ст. Данаилов, Старата къща, разказ в Слово, 1938, бр. 4965.

Георги Константинов, Очарованieto на патриархалния семеен бит (Старата къща — разкази от Д. Талев), в. Днес, 1939, бр. 97.

П. Спасов, Старата къща, сп. Златорог, 1939, кн. 7.

кази и етюди, публикувани в социалистически и прогресивни издания през 1923—1925 г.,¹ разкриват едно чувствително сърце, отзивчиво към социалните контрасти на века. Нов в тях начинаещият автор е безсилен пред инерцията на един закъснял социален сентиментализъм и старомоден мелодраматизъм, които го връщат две десетилетия назад към ранните моменти от развоя на нашата пролетарска и социална белетристика. В отделната книжка разкази и приказки за деца „Сълзите на мама“ (1925) писателската несръчност се съчетава с елементи на неубедителен наивитет и примитивизъм в пресъздаване душевния свят на детето, който авторът явно не е познавал. „Сълзите на мама“ са свидетелство за това как и този наш голям белетрист е изживял в творческата си младост „детската болест“ на литературата за деца — сухата нравоучителност и гола дидактика — които невъзвратно отблъскват малкия читател.

Родината на писателя — Македония, с нейната кървава илинденска драма, с романтичната красота на четническите борби, с националната трагедия на един онеправдан от историята народ, събужда за пръв път в края на 20-те години истинския творчески интерес на Талев към живота; родината, с нейното епично минало и тревожно настояще, става за него най-трайният източник на силни и дълбоки изживявания, на творческо безпокойство и амбиции, тя поражда живия интерес към човека и трагичното в човешкия живот, към героичното и красивото в човешкия подвиг. Красотата на родния пейзаж отваря очите на бъдещия белетрист за богатството от багри и пластични форми на материалния свят, който властно ще нахлуе в по-късното му творчество.

Македония ражда писателя Димитър Талев. У него художникът е неделим от патриота. Художникът ще твори по повеля на патриота; най-често той ще се стреми към перото, за да изрази родолюбца в себе си. И когато греши, и когато създава естетически ценности, Талев ще бъде преди всичко патриот, а по-късно и нравоучител. „Смело мога да кажа — изповядва Д. Талев — че аз станах писател, защото чувствавах необходимост да разкажа нещо за Македония“.² Още в ранното му творчество, докосне ли се до патоса на национално-освободителните борби, озари ли го подвигът на силна, героична личност, перото му става вдъхновено, правдиво и по-сигурно. Воден от патриотични подбуди и цели, по младежки необмислено Талев се насочва към най-трудния и подвластен само на писатели със значителен жизнен опит и школували в областта на по-кратките белетристични форми многопланов исторически роман. Романът „Усилни години“ — смел експеримент на начеващ автор с неспокоен темперамент и бунтарско вдъхновение — разкрива в първите си две части мирогледната неизбистреност и художническа неопитност на Д. Талев. Но третата част на романа — „Илинден“ — предсказва раждането на автор с чувство за изграждане на драматично напрегнати ситуации и внушителни масови сцени, с подчертан интерес към ярки и силни човешки характери. В същото време (1927—1930 г.) Талев публикува във вестниците „Вардар“, „Македония“, „Свобода и независимост“, „Македонска трибуна“ и списанието „Родина“ разкази, които разкриват решителното му насочване към героично-патриотична тематика, а някои от тях бележат и началото на известни радостни тенденции в по-нататъшното развитие на белетриста.

¹ Виж Д. Талев, Паякът, литературна притурка на в. Работнически вестник, 1923, бр. 35; същият разказ препечатан във в. Лъч, 1923, бр. 26; Д. Талев, На улицата, сп. Нов път, 1924, кн. 5; Д. Талев, Вампир в. Работническо единство, 1924; 27 май; Д. Талев, Малкият Петко и големият Петко, сп. Нов път, 1925, кн. 13.

² Виж Г. Найденова-Стоилова, цит. анкета, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 3, стр. 89.

Интересен момент, разкриващ първите прояви на бъдещия голям автор, са опитите за лирична проза под заглавие „Откъслеци“ („Пролет“ и „Най-малкият“).¹ Тези белетристични миниатюри, а също така и разказът „Певецът Ино“,² показват известно преодоляване на сковаността на I и II част на писания по това време роман. За пръв път младият писател проявява склонност към по-голяма емоционална интензивност на изживяването, към непосредствено емоционално внушение. В тези разкази се долавят първите опити на Талев да се приближи към нетленното съкровище на народното творчество, да вникне в необозримото богатство на народната душа, да долови особеностите на предметната мисъл на народа. Още през ранното си детство и юношество бъдещият писател се вслушва с вълнение в народната песен, захласва се в народното сладкодумие. По време на следването му в София (1921—1925 г.) този жив интерес приема формата на системни проучвания на отделни сборници от народни песни, приказки, легенди и народни умотворения. За пръв път в разказите, писани в края на 20-те години, Д. Талев търси опора в мъдростта на народния разказвач, увлича се в интонацията му, долавя ритъма и мелодиката на речта му.

В „Откъслеци“ писателят се стреми към приказно-романтичната опoeтизация на четническите борби в Македония, в които вижда продължение на хайдушките традиции. Емоционалната приповдигнатост на тона и тържествената интонация разкриват искреността на изживяването и младежкото въодушевление на писателя, както и известни непреодолени книжни влияния. „Браздят се в съживителни тръпки сините води на родните езера, светлите бездънни очи на нашата родина. . . Дружино, скоро ще разкъсаме черните забрадки на родните си майки. Комуто сърцето е вледенено нека притисне гърди към майката-земя, за да се влее в него топлината ѝ. Ако загинем, няма да заличат следите на стъпките ни нито дъждът, нито вятърът. За нас ще разказват старите гори и зелениковите кавали на овчарите. . .“ („Откъслеци“).

В „Певецът Ино“ по-осезателно се чувства влиянието на народното творчество върху ранния Талев. Тук белетристът целенасочено се вглежда в изразното богатство на народния разказвач — използва постоянни епитети, инверсии, старинни думи и изрази, употребява характерната за народните предания преизказна форма. Разбира се, влиянието тук се изразява повече в пряко заимствуване на отделни моменти от поетиката на народния певец, отколкото в задълбочено творческо усвояване на особеностите на неговото образно мислене. Използвайки традиционната форма на народната приказка-легенда, Талев прокарва идеята за непобедимостта и красотата на народния устрем към свобода и правда. „Певецът Ино“ е поетичен образ — символ на „вечния огън на свободата“, който припламва в душите на поробените. Лишен от историко-битова конкретизация, образът е романтично обобщен и извисен. „Последната искрица на нашата вяра е намерила прибежище в сърцето на Ино“ — казват жителите на измислената страна Матана. Чрез езика на иносказанието авторът преследва преки патриотични цели. Много често той е склонен да пренебрегва художествеността в името на една съвсем прозрачна тенденциозност: „... Една тъмна нощ по всички планински върхове на Матана пламнали буйни огънове. Не била вече покорна земя Матана. Когато започнала борбата, първата вражеска стрела пронизала сърцето на певица Ино. Не можело иначе да бъде. В песните си Ино казвал: „За Матана ще дам светлината на очите си, силата на ръцете си и топлината на своето сърце“ („Певецът Ино“).

¹ Сп. Родина, 1927, кн. 14—15.

² Сп. Родина, 1928, кн. 1.

Близък по емоционално внушение и интересен като момент в творческото развитие на Талев е опитът за повест-легенда под заглавие „Двубой“.¹ Образът на Крали Марко, защитник на обсадения град Прилеп, е вдъхновил писателя да създаде произведение, което вече прави впечатление с по-голямата вътрешна свобода и композиционна находчивост, с експресивността на езика и динамичната напрегнатост на повествованието. За пръв път Талев проявява верен усет за духа на старината, за приказно-легендарната прелест на далечното минало. Тук по-определено проличава и живият интерес на писателя към вещественния свят. В отделни моменти в „Двубой“ Талев е постигнал импозантна красота и старинна колоритност на пейзажа.

В историческите сюжети ранният Талев търси аналогии със съвременността. На фона на далечното историческо минало, с езика на иносказанието той проецира съвременни патриотични идеи и проблеми. Особено показателен в това отношение е разказът „Корен“.¹ Във формата на историческа легенда и в светлината на романтична опоезация авторът внушава идеята за красотата и непобедимостта на синовната обич към родината. Неподкупна и вярна, оцеляла през много страдания и изпитания, спасена от съблазните на властта, царската корона и любовта, обичта към родината тържествува в образа на Корен, един от седемте сина на Барток — вожд на тибайския народ. В подтекста на тези ранни патриотични разкази се чувства носталгията на писателя по изоставената родина, която по-късно ще се превърне в изгарящ копнеж, в страстно желание и дълбока вътрешна убеденост в необходимостта да се твори за Македония.

През 30-те години откритата патриотична тенденциозност в разказите на Д. Талев, изразена пряко и в единствения му опит за драма — „Под мрачно небе“ (1932), отстъпва място на един по-траен интерес към бита и душевността на македонските българи от края на миналия и началото на нашия век. От средата на 30-те години датират и първите по-сериозни опити на писателя в областта на историческата белетристика. По това време Талев продължава да публикува и героико-патриотични разкази, написани обикновено по конкретен повод от македонското освободително движение. Някои от тях представляват спонтанен отклик на дадено събитие, случка, инцидент, чрез който авторът дава израз на невинни овладени патриотарски пориви и антисръбски настроения. Но преобладаваща и художествено най-плодотворна тенденция в творческото развитие на писателя по това време е тази на битово-психологическото повествование. Чрез специфична регионална тематика в разказите, отразяващи бита и душевността на „някогашните люде“, Димитър Талев се насочва към по-богато жизнено съдържание, към по-интересни художествени прозрения и обобщения, към по-ярки човешки образи.

Както вече се спомена, твърде противоречив и интересен е цялостният образ на гражданина и писателя Димитър Талев през 30-те години. У него мъчително съжителствуват по това време разгореният македонствуващ публицист и действащ политикан, потънал в мътното злободневие на македонските борби, със съзерцателния писател, насочил проникновен поглед към миналото. В един отминал и забравен свят художникът Талев дири човешки значимо съдържание, непреходни етични ценности, разкрива величавото, героичното и красивото у човека. В същото време като редактор на вестник „Македония“ (1930—1934) Д. Талев влиза в разгорещена полемика с официални вестници по текущи проблеми и злободневни задачи на македон-

¹ Виж част от Двубой в сп. Родина, 1930, бр. 1.

² В. Вардар, 1929, бр. 7.

ското освободително движение, публикува темпераментно написани статии, в които спори, напада и се защитава, държи пламенни речи по конкретни поводи и юбилейни дати. . . Сам свидетел на редица задкулисни ходове в македонските борби, подвластен на „събитието на деня“, писателят Димитър Талев не е могъл по това време да постигне духовната уравновесеност, вгълбеността и вещата проникателност, тъй необходими за онзи художник, който иска да се домогне до мъдростта на предишните десетилетия, до тайните на човешката душа. Това насочване на вниманието към текущото настояще и същевременно към човешки значимото, непреходното във времето, тази двойнственост, е потискала и ограничавала художника Д. Талев. Затова голяма част от творбите му, създадени по това време, имат характер на експерименти, отличават се с фрагментарност и незавършеност. След две десетилетия Талев ще сподели с горчива болка: „Нека си спомни всеки от нас колко скъпо време е губил тогава по канцеларии и редакции и всеки от нас колко несбъднати творчески сънища е виждал, колко напразно изтлели сили.“¹

По това време Д. Талев е дълбоко убеден, че служи на делото на Македония и с журналистическото си перо, както с художественото си слово. Но не без основание може да се допусне, че голяма част от разказите му са израз на желанието да се отдалечи от шума и лутаницата на едно издребняло ежедневие и се приобщи към един по-ясен, по-чист и хуманен свят, че те са своеобразна, макар и може би неосъзната духовна реакция срещу съвременния живот, в който Талев вече съвсем не е в състояние да разбере прогресивния характер на големите исторически събития, да долови образа на новия положителен герой на съвременността. Но показателно е, че като мнозина свои съвременници и Д. Талев искрено негодува срещу анархията на политическите страсти, в механизма на която самият той е попаднал, срещу карьеризма и бруталността в обществения бит. През 30-те години в редица свои статии и речи писателят заклеймява порочните инстинкти, които властвуват в капиталистическото общество, треската за капитали, опошляването на идеалите и политическата апатия на младежта. Настъпателния революционен характер на своята съвременност Талев не разбира, но го терзае нравствената деградация на някои среди от политическата и интелектуална върхушка, както и поквареността на буржоазното всекидневие. Това предизвиква законния му гняв и възмущение.

Ето например какво казва Талев в реч, произнесена във военния клуб на траурно утро в памет на падналите за Македония младежи, състояло се на 12 юни 1932 г.: „Погледнете около себе си, вслушайте се в тоя час и в гласа на своята съвест. Живеем в болно време. Добрият стар бог на правдата е вече прогонен от душите на хората, а нов бог още не се е родил в тия бедни души. В безпътница се лутат народите и сякаш глутница от диви зверове се дебнат един друг в злокобния мрак на враждата. В див пристъп беснее себелюбието и сред хаоса на неговите гибелни разрушения блести златният телец, озъбен в замръзналата маска на бездушието. Гълвят се около него милиони развенчани богоподобия — омагьосани от неговия див блясък, пълзят към него жалки в своето падение, готови да се разкъсат с ненаситна стръв и не приятелска целувка стопля сърцата им, а звънът на монетата. Когато уморени от жестока борба за късче злато, за власт и надмощие, потърсят отдых — те изпиват до дъно мътната напивка на лекомислието и в тъпо безразличие за собствената си участ започват греховния празник на плътта. Вървят без слънце и без път милиони човешки същества, заплетени в паяжината на

¹ В. Литературен фронт, 1953, бр. 48.

дребнавото всекидневие, шибани без жал от бича на лукави мародери. . .¹ Между тях редове на словесна претрупаност и шаблонизирана публицистична образност се долавя определено идейната безпътница на писателя по това време. Но тук съвсем ясно личи и неговата честна гражданска тревога, неговият нравствен протест срещу съвременността. Това не е случаен епизод от обществената дейност на писателя. Гражданско-етичен подтекст съдържат редица негови статии и тъкмо в него, струва ни се, бихме могли да открием известно свързващо звено между публицистиката и художествената проза на Д. Талев. На това „болно време“ общественикът и публицистът Талев противопоставя в статиите и речите си „светлия идеал“ на борбата за освобождение на Македония, а бележителът — нравствената красота и психологическата стабилност на хората от недалечното минало.

Разказите, които Талев пише през тези години, събрани в по-голямата си част в книгите „Златният ключ“ и „Старата къща“, отразяват един период на търсене на собствена тематика, на изясняване на чертите на собствената физиономия, на постепенно натрупване на елементите на собствения стил. През 30-те години — време на решителен прелом в естетическото мислене, на установяване на нови естетически норми и изисквания, на нова обществена тематика и идейност в нашата литература — Д. Талев продължава традициите на онези писатели, които в произведенията си следват всекидневния ход на живота и в обикновени и познати случки и събития разкриват богатството на народната душа и трайните особености на националния ни характер. С прогресивните естетически търсения на времето ги свързват неговото витално световъзприемане, по-голямото внимание към психическото съдържание на човешките образи и една нравствено възвишена представа за човека. Основен момент в творческите търсения на Д. Талев по това време е живият интерес към човека от народа, стремежът да се опознае неговата душа, да се вникне в особеностите на неговото светоусещане и се разгадаят тайните на богатата и изразителна народна реч. Битово-психологическите разкази на Д. Талев от 30-те години свидетелствуват за усилията, които писателят прави, за да превърне, по собствените му думи, „неизчерпаемото богатство и голямата мощ на родния език в своя творческа мощ.“²

За нас разказите от 30-те години представляват особен интерес, тъй като по признания на самия автор са създадени по същото време, в което се заражда и идеята за написването на романа „Железният светилник“. Съзнанието на художника е нагледено така, че спомени, впечатления и конкретни жизнени наблюдения се преосмислят с оглед на поставената художествена цел. „През 1935 г. — споделя Талев — се зачетох в книгата на Еничерев за родния ми град Прилеп.“³ Аз и много друго нещо не съм ползвал. Тя беше един от главните ми източници. Оттогава идеята за моя роман за Македония не ме напусна. Каквото чуех вече, ето, казвах си, това се врежда там, и каквото прочетох, наместваше се пак там. През 1936—1937 г. се зачетох в старите вестници, преди всичко в „Македония“ и потънах в тях. Но книгата още я нямаше. Мерне се някой образ край мене и пак изчезне, потъне някъде. Дойде някаква случка и се вмести там. Това е много сложен процес у мене — най-трудното време на вътрешно изясняване.“⁴ През годините, когато пише най-сполучливите си разкази, Д. Талев е в процес на подготвителна работа, на изучаване и навлизане в

¹ Сп. Родина, 1932, бр. 9.

² Виж Виктор Гешев. При майстора на историческия роман, сп. Славяни, 1963, кн. 1.

³ Виж Никола Ганчев Еничерев. Възпомяна и бележки, С., 1906.

⁴ Ганка Найденова-Стоилова, цитираната анкета, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 3, стр. 98.

атмосферата на онази епоха, която пресъздава в бъдещите си романи. Този процес ще се задълбочи и преосмисли след 1944 година. Именно чрез разказите в „Златният ключ“ и „Старата къща“ писателят постепенно заживява и се сродява с оня свят, отдалечен по време, но безкрайно близък и скъп за него, който по-късно ще нарисува в романите си. Погрешно е да се смята, че от книгата на Еничерев и в. „Македонски“ Талев направо пристъпва към романа „Железният светилник“. „Материали за тия книги (за романите от тетралогията б.м.), — споделя авторът — събирам много отдавна. Мисля, че съм чел всичко, което е писано за тази земя. Търсил съм хора, които са ми разправяли битови подробности, проучвал съм народното творчество, където душата на народа се е проявявала много ясно и правдиво“.¹ По времето на „Златният ключ“ и „Старата къща“ Талев вече разпитва „всеки съвременник на македонските борби“, слуша „с часове спомени на майка си и баба си“, вглежда се в „пожълтели портрети“, в архивни материали и документи. Сам авторът ни дава на няколко места указания за необходимата за всеки автор на исторически романи продължителна и задълбочена подготвителна работа, след която „опрян на фактическия материал да даде простор на въображението си, да види героите като техни съвременник“.²

И ето някои от тези герои се открояват вече в съзнанието на писателя. През втората половина на 30-те години по признание на самия автор около него започва да кръжи „гъмжило от образи, които напомнят Султана, Ния, Рафе Клинче“.³ Това не са окончателните образи, а по-скоро едно далечно предчувствие за тяхното създаване, желание, копнеж да се родят, да заживеят. Няма ги още познатите ни герои от „Железният светилник“, но из разказите се появяват някои техни първообрази; породена в идеята за тяхното съществуване, избистря се представата за определен тип човешка душевност, която отделният герой ще олицетворява. Във връзка с образа на Йовка от разказа „Старата къща“, напомнящ по своето място в конфликта с консервативния домашен бит образа на Ния, Талев казва: „Ния тогава още не е родена, но е родена вече идеята за този светъл, чист образ, родена е идеята за човека от този тип. А това е вече много съществено“.⁴

В началото на 40-те години процесът на „вътрешно изясняване“ на темата, сюжета и образите на „Железният светилник“ (които, по признание на автора, се зараждат и оформят едновременно), се задълбочава. През 1944 г., в периода от 26. II. до 27. VIII. Талев печата във в. „Зора“ цикъл от разкази, които представляват цялостни пасажи или отделни последователни глави от частите „Хаджи Серафимовата внука“ и „В тъмни времена“ („Железният светилник“).⁵ Текстуалното сравнение на разказите със съответните глави (5, 6, 7, 8, 9, 11, 14 от I част и 7, 8, 9, 11 от II част) на романа показват, че в общи линии писателят е изградил по това време основната психологическа и социално-битова характеристика на централните герои, набелязал е главните звена в сюжетното развитие на романа. Но това сравнение разкрива и трите основни посоки,

¹ Виж Интервю на писателя Д. Талев, в. Народна младеж, от 4. II. 1957 г.

² Виж Виктор Гешев, При майстора на историческия роман, сп. Славяни, 1963, кн. I; Г. Найденова-Стоилова, цитираната анкета; Моника Митева, При Димитър Талев, сп. Наша родина, 1954, кн. 7.

³ Виж Г. Найденова-Стоилова, цитираната анкета, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 3, стр. 97.

⁴ Г. Найденова-Стоилова, цит. анкета, Лит. мисъл, 1957, кн. 3, стр. 97.

⁵ Виж в. Зора, 1944, Виучката на Хаджи Серафим, бр. 7398, Шарената черга, бр. 7403, Господарят иде, бр. 7410, Несторен грях, бр. 7418; Ведрина след буря, бр. 7427, Рожба от сърце, бр. 7443, Огня в огнището, бр. 7447, Новият майстор, бр. 7453, Монахът от Рила, бр. 7479, Душите се пробуждат, бр. 7498, Покорни люде“ бр. 7510, Казано е, бр. 7540.

в които Талев обогатява по-късно същото повествование. Преди всичко съответстващите на разказите места в романа разкриват една по-солидна историко-документална основа и мирогледно възмъжаване. В тях личи основният стремеж на автора да подчини битово-психологичното на по-богата идейна проблематика, да постигне историческа конкретизация на сюжета чрез изобразяване на делнично-битовото, чрез индивидуалната човешка съдба. Друга тенденция в развоя на Талев, потвърждаваща се от това сравнение, е тази към по-проникновен психологически реализъм, по-голямо психологическо богатство на образите — централни и второстепенни, по-голяма психологическа наситеност на отделния зафиксиран момент или цялостна сцена, по-тънка нюансировка на човешките изживявания. Показателен в това отношение е образът на рилския монах от едноименния разказ, блед и безжизнен, лишен от ореола на апостолската всеотдайност на народен будител. Паралелът между разказите от 1944 г. и окончателния текст ни убеждава в желанието на автора да постигне по-голяма нагледност и конкретност при изобразяване на обстановката и пейзажа, да свърже по-осезателно човека с материалния свят.

*

Ранният Талев загребва сюжети за разказите си в „Златният ключ“ и „Старата къща“ от непресъхващия извор на спомени и впечатления, на преживяно, почувствувано и премислено през детството и младостта, на чути разговори и разказани от по-възрастни хора събития и случки. „По улиците на моя роден град, на всеки ъгъл, на всеки кръстопът ме посрещат спомени. Те ме спират като весели посрещачи с приветливо усмихнати лица, стари и млади люде и деца — мои връстници отпреди двадесет и повече години“ („Завръщане“). Изживял детството и младостта си в типичните македонски градове Прилеп, Солун, Битоля и Скопие, Талев за дълго ще запази в съзнанието си живия спомен за един пъстър патриархален свят, с първична прелест на нравите, със здрава етика и опростени човешки взаимоотношения. Сега когато „още не са преболели раните от ранната раздяла“ („Завръщане“), които никога не ще преболеят, най-мъчителен е споменът за родния град Прилеп. Този град оживява с неповторимата си атмосфера, старинна живописност и традиционен бит в „Железният светилик“ и „Преспанските камбани“, но неговите очертания се долавят още в разказите на Талев, писани през 30-те години. Още тогава авторът рисува мрачния декор на своята бъдеща Преспа: градската чаршия, часовниковата кула, тесните калдъръмени улици, старите приземни дюкяни със скърцащи кепенци. . . И сред тях онези строги и сурови, деспотични и достолепни или неочаквано сантиментални и мечтателни българци.

От детска възраст писателят е обладан от страстта да слуша и да разказва. Момчето и юношата Талев е притежавал изострена способност за трайни впечатления; активно наблюдение и сигурен проникателен поглед към заобикалящия го свят, които го сродяват така крепко с родния град, с виденото и чуто в детството и младостта, че писателят ще остане искрено влюбен и предан на този свят до края на творческия си път. За притегателната сила и трайността на ранните спомени и впечатления на Талев говори фактът, че като малцина писатели, изживели почти целия си творчески живот в столицата, прекарвали част от младежките си години в големи европейски градове — Париж, Виена, Загреб, Талев остава враждебен на всякакви модни увлечения, неподатлив на западни литературни влияния, самоизолиран и чужд в извѣстен смисъл на западната цивилизация. Не е ли показателен фактът, че от чужбина той извлича сюжети само за няколко незначителни свои разкази,

а от Виена се завръща през 1921 г. с идеята, станала негова творческа необходимост през целия му живот: да напише „нещо голямо за Македония“.¹

С романтико-съзерцателен поглед Талев се вглежда в миналото. В най-хубавите си битово-психологически разкази — „Гурбетчи“, „Майстор майстора надвива“, „Хайдушка майка“, „Наум Боляр“, „Вълшебната флейта“, „За мъжка рожба“, „В тихата уличка“, „Великден“ и др. — Д. Талев е успял да преодолее етнографския интерес към обстановката, бита и битовия ритуал. Той е чужд на добросъвестното описателство и скучната традиционна обстоятелственост, тъй характерна за битовата белетристика. Човекът и човешките отношения на фона на определени битови обстоятелства са обект на естетическото съзерцаване на автора. В най-сполучливите разкази Талев вече проявява умение да подчини битовата тема на темата за човека, да използва битовата обстановка, взаимоотношения и нрави, за да проникне по-дълбоко в народната душевност. За да постигне жизнена достоверност, Талев се стреми не към буквалната правда на материалния бит, а към включване на този бит в духовния кръгзор на човека. Както и в тетралогията, и тук белетристът изобразява човека като брънка от единния материален свят. В редица разкази се забелязва стремежът на писателя към по-голяма художествена функционалност на отделни моменти от обстановката и пейзажа. Тази функционалност се изразява главно в две посоки: в постигане на хармонично единство между човека и външния веществен свят и във внушаване на духа и смисъла на времето чрез детайли от обстановката. Много често, както в зрелото творчество, материалният свят на Д. Талев е одухотворен, очовечен, носи белезите на една човешка душевност или определен тип човешки взаимоотношения. Връзката е двупосочна — човекът от своя страна отразява предметния свят. „Всяка стара къща като че ли има душа. И тая стара и мрачна къща бе преляла частича от своята душа в душата на сегашните нейни обитатели — Марко Байо, който се бе родил и бе остарял вече в нея, жена му, стрина Вета, и неговите четирима синове. Те всички бяха строги, мълчаливи люде, упорити в работата си. . .“ („Старата къща“). Вгледате ли се по-внимателно в тази стара къща с дебели стени и грубо дялани камъни, с малки прозорчета, цялата потънала в зеленикав полумрак, вие ще съзрете в нея мрачен символ на тъжното робско време. Когато човешкият образ е светъл, лъчезарен, светлината му озарява обстановката, вдъхва ѝ живот и вътрешна атмосфера. Женската слънчева красота, трепетна жизнерадостност и приветливост се предава обикновено на обстановката. С влизането на младото момиче къщата на Сирак Стойко от крепост на студено озлобление и няма самотност се превръща в уютен човешки дом („Златният ключ“). Понякога човешката душевна еволюция е в хармония с цялостното раздвижване, съживяване на обстановката; авторът търси в материалния свят резонанс на психичното.

Стремежът към постигане на хармонично единство между човека и материалния свят определя една от най-характерните за Талевия стил особености на психологическия реализъм, която разцъфтява в зрелото му творчество, но елементи от която се забелязват още в разказите му от 30-те години. За да свърже човека с материалната среда, за да възпроизведе единния поток на живота, Талев изобразява отделно човешко психическо изживяване, душевно движение или сложно състояние, а също така и човешки взаимоотношения чрез сравняването им с явления от природата и околния свят. С това той се приобщава към наложилата се в нашата белетристика през 30-те години тенденция към предметна нагледност, конкретност и материализация на избора

¹ Г. Найденова-Стоилова, цит. анкета, Литературна мисъл, 1957, кн.2, стр. 95.

жението.¹ Но в този стремеж към пресъздаване на психичното чрез нещо „веществено, видимо, осезаемо“² се оглежда и желанието на автора да усвои конкретното мислене на обикновените хора от народа, станали негови герои, да пресъздаде живота, видян през техния наивно-материалистически поглед към света. Този процес на задълбочено проникване в душевността на народа, на съзнателно усвояване особеностите на неговото мислене и чувствуване води началото си от някои разкази, за да достигне последователното си художествено осъществяване в „Железният светилник“ и „Преспанските камбани“, където в отделни места Талев се домогва до истинско сливане със световъзприемането на героя и същевременно запазва убедителна дистанция между себе си и него, където авторовата индивидуалност „се разтваря“ в народното съзнание, не за да изчезне, а за да се изрази по-богато и по-мъдро. Това обективизиране на автора в света на героите, тази реализация на авторовата жизнена концепция чрез духовния мир на обикновения човек е една от най-същностните особености на „Железният светилник“, изразяваща демократизма и хуманизма на Д. Талев. Тази особеност на стила на белетриста не е навсякъде последователно и успешно осъществена в разказите от 30-те години. Понякога в тях при създаване на душевността на героя, при непосредственото възпроизвеждане на неговия често примитивен поглед към света, Талев вмъква несъответстващи на възможностите му понятия и представи; в гласа на автора и героя, вплетени един в друг, фалшиво прозвучават тонове на едно чуждо, интелектуално отношение към действителността.

В разказите, писани през 30-те години, Д. Талев се очертава вече като автор, който не проявява пиетет към човешки характери с богата и сложна интелектуална биография, с външно изявен напрегнат духовен живот. Не го привлича интелектуалният тип човешка душевност и поведение. В тях ясно вече проличава склонността и възможностите на писателя да пресъздава човешката душевност откъм нейната емотивна страна. Между героите му в разказите има само един представител на интелигенцията — учителят от „Вълшебната флейта“. Но и той присъствува в повествованието преди всичко с голямата си поетична обич. Димитър Талев не се стреми да пресъздаде непосредственото протичане на мисловния процес у героите си, не проявява интерес към идейния им свят, към интелектуалните им търсения, но затова пък между разказите му от 30-те години има такива, които подсказват, че писателят вече умее да прониква в човешката душа, да внуши скритата поезия на човешкия образ, красотата на неувимото психическо движение, да постигне пълтна емоционалност на повествованието. Между разказите от двете книги има творби от типа на „Вълшебната флейта“, „В часа последен“, „Великден“, „През една лятна нощ“, чиято художествена привлекателност можем да открием не в никакво богато идейно съдържание, а в отделни моменти от нравствено-етичен характер, и най-вече — в емоционалната атмосфера и настрояние, постигнати в тях, в неочакваното им емоционално внушение.

В разказите, събрани в „Златният ключ“ и „Старата къща“, се забелязва и друга, може би най-характерната черта за творческата природа на писателя — неговата чувствителност, отзивчивост и жив интерес към човешкото страдание, към трагичното в човешкия живот. Понякога в тези разкази Д. Талев превръща страданието в самостоятелен обект на художествено съзерцание. Човешките радости в раните произведения на Талев са плахи, копнежите —

¹ Виж Розалия Ликова, Българската белетристика между двете световни войни, С., 1965.

² Виж Стоян Каролов, Някои особености на стила на Димитър Талев, сп. Литературна мисъл, 1958, кн. 1, стр. 98.

обезкрилени, в тях има твърде малко смях и много неизплакани скърби. Песните на момите и майките приличат на „сподавени ридания“, на „плач над изгубена младост“, над „неизживени радости и несбъднати сънища“ („Гурбетчи“). Най-убедителна емоционална атмосфера, сравнително по-богат подтекст и лаконичност на изразните средства писателят постига, когато пресъздава човешкото страдание. Някои от разказите, в които Талев рисува трагична жизнена съдба или голямо човешко страдание, са свидетелство за превъзможнат сантиментализъм, за усилията на автора да открие тайните на оня съдържан, вътрешен драматизъм, на онази мъдра простота и естественост, с които народът е пресъздал в творчеството си човешката мъка. В „Гурбетчи“ и „За мъжка рожба“ със средствата на здрав битов реализъм Талев разкрива суровата жизнена правда, внушава истината за едно тъжно време с неумолим консервативен морал и жестоки социални закони, всред които човешкото съществуване е едно мъчително изпитание. В постигнатата изразителна простота на художествените средства в тези разкази, в точния и убедителен психологически рисунък, в превъзможнатото вътрешно въълнение, без да се нахвърнява емоционалната изразителност на речта, в „сдържаното, без сантиментални украшения описание на човешките драми и трагедии¹ могат да се доловят възможностите на бъдещия майстор в областта на психологическия реализъм.

Ясно изразеният в цялото творчество на Д. Талев истински пиетет към човешкото страдание се обуславя преди всичко от нерадостната участ на неговата родина — трагична жертва на дългогодишни политически комбинации и националистически домогвания. Той се определят от жизнения път на писателя. Тъжно е детството на Талев, озарено от кървавите пламъци на Илинден, напрегната и тревожна е младостта му. Ученическите години на писателя са жестоко нахъсани от трите войни. На 19 години той е едва в V (по новому — IX) клас. Остават постоянните мъки и оскъдните радостни мигове на упоритото самообразование. Казармата го грабва направо от ученическия чин, недовършил учебната година. „Видяхме доста от чернилото на войната. . . Но и аз, както и всички около мене, въпреки глада, страданията и лишенията, все още очаквахме разрешението на всички наболели въпроси от войната“ — споделя авторът.² Не особено щедър е животът към Д. Талев и през следващите години.

За афинитета на писателя към трагичното благоприятства и една постепенно изработена през десетилетията концепция за живота, според която трагичните жизнени обстоятелства разкриват най-пълно истинската същност на човека, дават възможност да се изявят най-пълноценните човешки качества, да се култивира и осъществи най-човешкото у човека. По примера на някои свои учители — на руските писатели-хуманисти — Д. Талев измерва като че ли силата и красотата на човешкия дух със способността му да понася страдания. Изпитанията в живота раждат подвига, саможертвата, героизма на силните, съдържаните и волеви личности, които най-трайно привличат автора.

В това отношение много от разказите определено ни отвеждат към I и II част на тетралогията, някои от героите на които без усилие откриват свои родственици сред пълстрия човешки свят, създаден от автора през 30-те години. Така например разказът „Наум Боляр“ е свидетелство за интереса на писателя в началото на 30-те години към периода на ранното Възраждане. По дух

¹ Виж Стоян Каролов, Бележки за стила на Д. Талев, сп. Литературна мисъл, 1958, кн. 1.

² Виж цитираната анкета, кн. 2, стр. 90.

и обществен патос той напомня онези епизоди от II част на „Железният светилник“, които разкриват ранните борби срещу фанариотското влияние за самостоятелна българска църква, за ново българско училище. Когато се насочи към Възраждането, Талев дири красотата в новите явления на живота, в прогресивните обществени тенденции, в силата на народната съпротива. Авторът е привлечен от тревожната атмосфера на нарастващо народно негодувание срещу двойното робство, на ново самосъзнание за собствените сили, за народна чест и достойнство. Привличат го обаятелните фигури на ония безкористни и всеотдайни народни избраници, които Талев ще обезсмърти по-късно в светлия образ на Климент Бенков. Трагедията на едно робско съществуване ражда дръзновението на първите. Наум Боляр е от ония силни и горди люде, у които решителността се съчетава с благоразумие, смелостта с трезвост и предвидливост. В този разказ авторът прокарва за пръв път идеята за силата на народния водач в неговото единство с народа.

По това време Д. Талев открива героичното, въплътено в силни и устойчиви личности, които извършват своя подвиг мълчаливо, чужди на всякаква шумна външна изява и показност. Много често героичното е във вътрешната борба, осъществена скрито в душата на човека от народа за преодоляване на собствената съпротива, на личните чувства и желания. Героичният подвиг е в проявената сила, самообладание и съобразителност при изключително напрегнати и съдбоносни обстоятелства. То е в онова поразяващо умение на обикновените хора от народа да се владеят, да превъзмогват себе си, да действуват решително и целенасочено.

Тази особеност на героичното определя до голяма степен формите на психологическа характеристика в разказите на Талев. В тях няма разгърнати психологически анализи, правят се само опити за вътрешни монолози. Вътрешният драматизъм, драматизмът на човешките изживявания е само загатнат, подсказан. Авторът изтъква човешките действия. Читателят е свидетел на бързо взети решения, той наблюдава постъпки на героя, чрез които най-внушително се изявява човешкият характер.

Тази душевна издръжливост, този благороден стоицизъм и мълчалив подвиг най-често са въплътени в образи на майки-мъченици и героини. Образът на жената-майка и съпруга е едно от най-трайните творчески вдъхновения на писателя. В образите на героични майки и жени авторът е вградил спомена за своята майка, „човек със замах, с необикновена сила и храброст, с безкрайна неутолена жажда за знание“, един „буден и светъл човек“, който е давал на писателя „пример за смелост и устойчивост в бедата“ и винаги е бил негова „здрава опора в живота.“¹ В цяла галерия от образи на силни майки, нарисувани в разказите „Вземи ме, господи“,² „Хайдушка майка“, „Гурбетчи“, „Един живот“, „Сватба“, „Писмото на мъртвия“³, в „Плач без сълзи“⁴ и други, Талев въплъщава много светли черти на нашия национален характер.

Майките на Талев са необикновено съдържани и силни личности. Суровото и жестоко време ги е лишило от правото на майчина сантименталност и разнежност, на майчини радости. С поразяващо чувство за самодисциплинираност на желания и пориви, при рядка душевна уравновесеност и винаги преодоляна спонтанна изява на чувства и мисли, те действуват решително и бързо, така както повелява животът. Към него те имат неизменен дълг. Свързани здраво с живота, майките на Талев посрещат смъртта и нещастията с

¹ Виж цитираната анкета, сп. Литературна мисъл, кн. I, стр. 96.

² В. Вардар, 1931, бр. 10.

³ В. Зора, 1939, бр.

⁴ В. Зора, 1944, бр. 7469.

неподозирано самообладание и мъдро примирение. В това нагаждане на човека към смъртта и нещастията, в това мълчаливо следване законите на живота Талев разкрива голямата жизненост и неизтощима душевна енергия на народа ни. „Аз знаех много случаи от живота, в които нашият човек беше проявил чуден героизъм пред смъртта. Аз искам да подчиня смъртта на законите на живота, за да изтъкна още по-ясно неговата сила, силата на живота“ — споделя Д. Талев.¹

Морална сила и решителност е възплътена в образа на хайдушката майка от едноименния разказ. Ето как посреща нещастieto тази далечна посестрима на султана: „Вечерта, по тъмно четирима от другарите му донесоха върху носилка пушки и зелени клони ранения Ничо в неговата бащина къща. Той тихо охкаше в несвоят — беше загубил много кръв. Майка му бе видяла и мъжа си някога тъй — на носилка от пушки и зелени клони. Тя не нададе писък, а бързо се зае с раната, да я лекува с билки и треви, както някога бе лекувала раните на мъжа си, също хайдутин. После тя скри ранения в едно скривалище, в дъното на тъмното пондило. Боеше се да не би да дойде в селото Юсуф ага с тайфата си“ („Хайдушка майка“).

С възхновена обич Талев рисува образа на българската жена — морален стожер на семейството. Вгледаме ли се в някои женски образи от разказите, ние ще съзрем в тях далечни предвестници за появата на Султана, Хаджи Серафимовата внука, този вечно бдящ страж на крепостта на семейната чест и достойнство. Смела българка е Вела от разказа „Напаст“. Тя отстоява своята човешка гордост и чистото име на семейството си пред похотливата страст на Исмаил бег. Пред нея се стъписва всеилният похитител, поразен както от хубостта ѝ, така и от моралната ѝ твърдост. Но духовната сила на тази българка проличава и в последователността и умението, с които преодолява малодушието на своя съпруг, за да му възвърне загубеното човешко достойнство. В тази вродена у жената тактичност, съобразителност и деликатност, в умението да разплита с вещи и търпеливи ръце най-заплетени възли на човешки взаимоотношения, Талев винаги искрено е вярвал. С неподкупната си красота, голяма вътрешна сила и самообладание Вела от „Напаст“ е радостно предизвестие за появата на Ния.

От дълги години Димитър Талев вярва, че тя — Ния — неговата най-светла мечта, съществува в живота. Навярно през целия си творчески път писателят е имал реални морални стимули и щастливи жизнени подтици за поддържането на тази вяра. Постепенно, в различни разкази, черта по черта Талев възплъщава в образите на пленителни млади момичета и силни жени своя копнеж по Ния, своя жизнен оптимизъм, своята дълбока обич и вяра в човека. Високи нравствено-етични изисквания определят през 30-те години отношението на Талев към жената. Една душевна изтънченост, преодоляна чувственост, едно съвсем естествено духовно влечение го водят към цялостно целенасочено и духовно очарование на жената. В разказите си художникът е чужд на магията на еротичното, неподвластен на греховната женственост; женските образи на Талев сияят с ореола на вътрешна духовна красота. „Девоичето бе расло незабелязано, ведно с другите деца на стария хаджия, и току изведнъж разцъфтя, разхубави се — изгря като хубава, светла звезда между всички люде в нашия град. Марушка не беше никаква невиждана хубавица, чиято красота ослепява и покорява. Човек не би могъл да каже кое беше по-хубаво у нея — дали снагата ѝ, дали нейните очи, дали косите ѝ или пък нейната усмивка. Всичко беше хубаво у нея, всяко нейно движение, гласът ѝ. Тя умееше да свърши най-леко и най-добре всяка работа,

¹ Виж цит. анкета, кн. 3, стр. 97, 98.

да каже най-хубавите думи и укроти децата. Драгост някаква и една ободряваща миловидност се излъчваше от нея и навред около нея. Където и да отидеше, там сякаш проникваше слънчев лъч. Навсякъде тя носеше ведрина и радост“ („Милост божия“).

При обрисовката на женските образи още в ранното творчество на белег-триста се забелязва съзнателен стремеж да се вникне във вкуса на народа, да се усвои неговият усет към красивото, жизнено пълноценното, неговите норми и изисквания към жената, неговите традиционни разбирания за смислено човешко поведение, за съдържателен човешки живот. Авторът успява да се доближи до изпитания през вековете идеал на народа за женска красота, израз на здраве, жизнеспособност и трайна душевна хармония.

Във външната портретна характеристика на женските образи Талев се стреми към живописната изразителност на детайлите и хармоничното съчетание на багрите, характерно за художественото светосъзерцание на народния певец. За да внуши представата за хармоничното единство на човека и природата, той рисува женската красота във връзка с материалния свят. Върху портретите на жените и момичетата в разказите, както и в „Железният светилник“ трептят облясъци от околния веществен свят. Външната портретна красота на жената напомня пластичната красота, живописното богатство и багрова ефектност на материалния свят, обкръжаващ човека. Нещо повече — жената е физически красива, тъкмо защото нейното лице, фигурата ѝ, нейните движения наподобяват видимата красота на природата. Ето два типични женски портрета, които по маниер на изграждане (конкретност, багрово съдържание, нагледност) определено напомнят женските портрети от новите романи на писателя: „Вела беше хубава, винаги ходеше привързана със синьо или празово копринено шкепе, та русите ѝ коси блещяха като златна коприна, нейните сини очи изглеждаха още по-светли, като да бяха две капки небесна ведрина. Но това, което беше чудно в нейната хубост, това бяха нейните извити като сърпове съвсем тъмни вежди, нейните тъмни ресници, които се отразяваха като лека, далечна сянка в лазурния блясък на зениците. Руси коси, бяло като мрамор чело, сини очи и тъмни, почти черни вежди и ресници. . .“ („Напаст“). „Тя беше много хубава и не приличаше нито на една от жените, които минаваха тук от години. Не се смуги никак от тримата мъже, а и тя изви към тях своите големи, тъмни очи. По нейното бяло лице, по тънката ѝ шия падаше отражение от аленото чадърче като леко розово було; изпод ярко червеното ѝ шкепе бяха бухнали на челото ѝ черни къдри, а отзад се спускаха чак до нейния тънък кръст дебели плитки. Малката ръка, с която държеше чадърчето, се подаваше разголена до лакета от широкия ръкав на горната ѝ дрешка и сякаш беше изтеглена от бял анадолски восък“ („В тияхата уличка“).

Докато при външното портретуване Талев е съвсем близо до конкретните пластични форми и зримо богатство на реалния земен свят, когато изгражда цялостния образ на младото момиче или жена, когато иска да внуши силата на духовното им обаяние, той проявява склонност към уедряване на шрихите, към хиперболизиране и своеобразно извисяване на изображението. Хиперболизацията е нужна на автора, за да направи убедителен възвишения нравствен идеал, от който изхожда, за да осъществи по-внушително тържеството на доброто и справедливостта, на благородството и красотата, които по негово убеждение са възплътени в жената.

Така в някои образи на млади момичета още в разказите на бъдещия голям писател — майстор при изобразяването на женски образи — затрептява поезията на пролетното възраждане, светлината на изгряващия ден. Вгледаме ли се в одухотворената красота, в мекото сияние, което се излъчва

от Ангелина, Богдана, Марушка, Йовка и Марето, ще доловим онова вътрешно благоговение и трепетно вълнение, с които Талев извайва най-светлите женски образи в късното си творчество, образите на Божана, Катето, Ния, на Биляна и Ангелика. Израснало в атмосферата на патриархалния бит и нравственост, в условията на семеен деспотизъм и обществено безправие, младото девойче привлича със своето кротко смирение и доброта, със крехкото изящество на фигурата си и с естествената нежна грация. Писателят надарява най-обикновени момичета от народа с голяма човешка сила и покоряваща жизненост. Тяхната духовна красота се поражда от вродени благородни пориви, диктува се от логиката на сърцето, култивира се въсред народа. Богдана, обикновено весело и жизнерадостно момиче събужда човека у един саможив чудак („Златният ключ“). Радостен, игрив лъч затрептява въсред тежкия мрак в дома на Марко Байо — влязъл е в него нов човек със слънчева душа и весел нрав („Старата къща“). В Йовка, в това „светло същество“ по думите на самия автор, проблясва сноп от възбуждащата светлина на Ния. Тя носи частица от нейния стремеж към новото, към преодоляване на патриархалната статичност, сурова строгост на нравите и скованост в семейния бит.

При образа на Марушка от „Милост божия“ най-ясно проличава как в обрисовката на някои женски образи Талев е на гранцата между реалистичното и романтичното изображение. Тази тенденция в ранното творчество на писателя ще се засили и изяви с по-голям художествен замах, при по-голяма творческа инвенция и последователност в бъдещите романи. Образът на Марушка носи нещо от изключителността, необикновеността на романтичния герой. В нея авторът е въплътил романтичната мечта за добри, милосърдни и съвършени хора, вярата си в светлата природа на човека. Набелязан първоначално при конкретни жизнени обстоятелства, с обичайна за Талев портретна характеристика, нейният образ постепенно се освобождава от нюансиращи детайли, пречиства и доизгражда със средствата на романтичната хиперболизация. Духовната обаятелност на Марушка е превърната в „милост божия“, в чудотворна сила срещу човешките страдания и робски унижения, които безболезнено и бързо се преодоляват.

В основата на романтичната идеализация на някои женски образи стои култът на Д. Талев към жената, неговата представа, че жената въплъщава духовното начало в живота. Но в тази идеализация са заложени и своеобразните морални илюзии на автора от това време, който вярва в разрешаването на социално-битови проблеми по нравствен път, който вижда в нравственото усъвършенстване на индивида възможност за преодоляване на социалното зло.

Писателят Димитър Талев никога не е проявявал особен творчески интерес към социална проблематика, към отстри социални конфликти. Но в някои свои разкази той набелязва интересни социални типове, разкрива социално обусловени взаимоотношения, докосва се до болезнени въпроси на социалния бит. В разкази от типа на „Златният ключ“, „Нямото“, „Братя“, „Щастието на рибаря“ и „Гурбетчи“, усвоявайки нормите и изискванията на народната нравственост, Д. Талев заема позиция, която съвпада с изработеното през вековете отношение на народа към богатството и парите. Неговите имотни хора са нещастни зли самотници, загубили човешката си усмивка, правото си на обикновени човешки радости. В единоимислне с народа Талев внушава: богатството не създава човешкото щастие. В тия разкази Талев е близко до народа, стреми се да направи неговата мъдрост своя сила, неговите сентенции — свое убеждение, но същевременно миогледната му ограниченост и романтичните му увлечения не му позволяват да излезе извън рамките на моралната критика на социалните явления. Целта на автора е да постигне

преди всичко нравствена оценка на своите герои, на социалната им съдба и поведение.

Струва ни се, че тъкмо при този тип разкази най-определено се чувства влиянието на Йордан Йовков, чието творчество за Димитър Талев е истинска школа за художествено майсторство. Въпросът за това влияние е извънредно интересен. То може да се проследи в тематичната близост на отделни произведения, в заимствувани сюжети, идеи и мотиви, в сходство на отделни образи и епизоди. Но по-важно е, че ранният Талев се стреми в някои отношения, поне що се касае до литературната практика, да усвои цялостната жизнена концепция на Йовков, да се вживее в неговия идеен и естетически свят. Може би немалка е ролята на Йовков в изграждането на това „чувство на адмирация“ към жената, в желанието да се изобразяват женски образи, поразяващи с хармоничното единство на физическа и духовна красота. Но несъмнено е влиянието на Йовков в разказите на Талев, засягащи социални явления.

Нравствените илюзии на Талев, вярата му в победата над социалното зло и консервативното в живота чрез нравствено възраждане, чрез душевен катарзис, най-добре са отразени в разказите „Нямото“ и „Златният ключ“. В своето преклонение пред човешката красота, пред нравствено-прекрасното, Талев дири у всеки човек задрямали духовни сили, в тържеството на които искрено вярва. Така се раждат образи, чиято идейна едностранчивост е очевидна, но които ни привличат с поезията на нравственото си пробуждане. Озлобен към света и себе си, зъл и себичен чудак е сирак Стойко от „Златният ключ“. Хуманистът Талев не го съди, нещо повече — със средствата на реалистична социална характеристика той обяснява неговата странност, дива озлобеност и разрушителни инстинкти. Писателят разкрива социално-битовата и психологическата детерминираност на странния човешки характер, посочва деградиращата същност на едно самотно антисоциално съществуване. По-късната социална съдба на героя не привлича задълго автора, въпреки че той умее сбито и точно да изгради неговия социален портрет. Социалната същност на героя му е необходима само като изходен момент към душевното просветление, което е в центъра на авторовото внимание. Героят интересува автора преди всичко с нравствената проблематика, която носи в себе си. Прераждащата сила, катализаторът на душевния процес в този разказ е младостта и жизнерадостта на жената. Студеният егоизъм се стопява от животворните лъчи на човешката сърдечност и привързаност. Мотивът за възраждащата сила на женското очарование Д. Талев заимствува от Йовков, но по-късно той го превръща в основен момент на своето собствено художествено мислене.

По-сериозен опит за социална белетристика Талев прави в разказа „Нямото“. За пръв път той разкрива по-подробно и точно социалната природа на едър собственик, увълчил се търговец и лихвар. На пръв поглед той е загубил окончателно човешкия си лик, превърнал се е в саможив хищник, безчувствен към смъртта на жена си, към нещастieto на единственото си оцеляло дете, към страданията на хората. От леговището си старият лихвар дърпа с ненавистна алчност златното въже на своите капитали, с което е омотал хората от целия град. Но в иманярската си страст към откриване на скрити човешки добродетели Д. Талев и в този разказ извежда сюжета до тържеството на нравственото начало у човека. Във вярата си в нравствено-изключителното, в потенциалните нравствени възможности на човека, Талев превръща нямото дете в сила, която разколебава злия лихвар в неговата безсърдечност и хищност, която е в състояние постепенно да извърши чудото на очовечаването.

Развързката на разказа загатва за тържеството на възстановената справедливост, за възтържествуването на нравственото начало у човека над неговата безнравственост. Миротворящата ръка на автора се намесва, за да разреши безболезнено конфликта между социални врагове. За да победи доброто, човечността и справедливостта, в духа на романтичните изисквания Д. Талев е в състояние да пренебрегне логиката на човешкия характер и закономерностите на социалната действителност.

В „Майстор майстора надвива“ Д. Талев рисува типичния за времето на ранното развитие на занаятите конфликт между две поколения майстори-занаятчии, израз на борбата за собствено място в икономическия живот. Той е доловил социалния подтекст на този конфликт. В разказа се противопоставят не само две поколения, но и две класи в лицето на суров и властолюбив майстор-чорбаджия и неговия бивш чирак, „отгледан в черен вдовишки труд“. Но авторът не набляга върху социалната основа на конфликта; той е разкрит не в конкретно-исторически, социално-битов план, а е разгледан само неговият психологически, личен аспект. Класовото стълкновение се превръща в лична разпра, преодоляването на съпротивата на съсловие — в преодоляване на съпротивата на индивида. Общественият проблем за борбата между стари и млади, за утвърждаването на истинския талант, за новото, което се налага в борба с консервативното, се осъществява като нравствено-етичен проблем. Но и тук чрез конкретния социален факт Талев дири повод да се домогне до по-голямо художествено обобщение. В този разказ, както и във „Вълшебната флейта“, писателят прокарва хуманната идея за облагородяващата роля на истинското изкуство, на творбата, направена с горещо сърце и талантлив ръце. Чрез образа на вдъхновения майстор-занаятчия Талев разкрива новите тенденции в изкуството на Възраждането, стремежа към пълнокръвно, жизнено творчество, отразяващо реалните форми на живота.

Образът на майстор Велко е щастливо предзнаменование за появата на майстора-резбар и художник Рафе Клинче. Удивителна е приликата между създадените от тях творби, плод на вдъхновена обич, на жаждата да се твори красота и стремежа към самоутвърждаване на личността: „Тепсията взе очите на всички, които я гледаха. Това не беше тепсия, а чудо. Ситни равни зъбци и една двойна чупка очертаваха съвършено правилния ѝ външен кръг. Навътре следваше един сложно преплетен венец от многолистни рози и лозови клонки. Ясно личаха нежните листенца на разцъфтели рози и току-що разпукали се пъпки, та дори и бодилите и назъбените листи по извитите крехки клонки. Между тях се преплитаха гъвкави лозинки с листа, с извити мустачки, с увиснали тежки гроздове и всеки лист, всяко зърно беше изписано с чудна вещина от благословената ръка на младия майстор. По-навътре следваше тесен кръг от още по-сложна плетеница от тънки, криви и начупени линии — една фина, въздушно прозрачна дантела. В средата на тепсията бе изчукан с тънко длето красив образ на младо момиче и така майсторски, че личеше едва ли не всеки отделен косъм на буйната му коса, всяко зърно от герданчето на тънката лебедова шия, личеше ясно и приветливата усмивка, що цъфтеше на неговите устни. Не беше трудно да се разпознае в тоя женски образ Ангелина, щерката на чорбаджи Дуко.“ Дълги години Талев се възхищава на жизнерадостното и слично народно изкуство, дълги години се вълнува от странния артистичен чар на резбаря-творец Рафе Клинче. През 30-те години у него вече се оформя онази съвременна концепция за изкуството, пораждат се онези естетически търсения и основни моменти на едно съвременно естетическо мислене, които Талев ще въплъти в образа на Рафе Клинче.

Своеобразна нравствена интерпретация на социален проблем се наблюдава в разказа „Скитникът и неговата сестра“. В него определено се долавя склон-

ността на Д. Талев към романтично виждане на действителността, към романтично пристрастие в тълкуването на социалните явления. Тук ясно личи как авторът, усвоил особеностите на едно романтично световъзприемане, „не иска, не смее, не може да възсъздаде цялата сложност и суровост на живота, неговата пълнота, а воден от особени чувства, идеи, намерения — избира, отстранява, избягва известни негови страни, не защото това се налага от създаването на синтетичен образ, а защото такива са неговите вкусове и разбирания.“¹ В този разказ Талев си позволява известно естетизиране на човешкото страдание, едно твърде книжно опоетизиране на бедността и самотата на човека в света на класовото неравенство и социална безпомощност. Образът на скитника е лишен от конкретно жизнено съдържание. Обобщен и романтично извисен, той носи нещо от характерната за романтичния герой отчужденост от реалния свят. Той напомня образа на самотния човек-скитник или пътешественик, на вечния странник, „загубен в безкрайния свят“, станал отдавна „закономерен тип в романтичното изкуство“.² Скитничеството на бедняка-просяк е идеализирано, изобразено като някаква вродена страст, като духовно стремление към безбрежните простори и необгледната красота на планините, небето и безкрая. И в тази романтична скитническа идилгия Талев извисява човека до мащабите на своя нравствен идеал. И тук тържествува духовният принцип на битието. Вниманието на автора е привлечено от сърдечните и топли чувства, които свързват братя и сестра. Той е запленил от одухотворената атмосфера на мълчалива взаимност, преданост и всеотдайност, която трепти в отношенията на двамата бедняци. Тъкмо това придава особено поетично очарование на разказа, внушението за лирична прелесть и ведрост, тя го превръща в поетична приказка за светли човешки взаимоотношения. Така правдата за живота остава постепенно в сянката на красивата романтична мечта. Съдържание на разказа става не изображението на социалното зло, не изобличението на едно бедствено социално явление, а възвърждаването на романтичния идеал за духовно богати личности, за красиви човешки взаимоотношения.

Проява на романтичния хуманизъм на ранния белетрист, който ще остави дълбоки следи в съвременното му зряло творчество, са онези разкази, в които Талев се отнася с особено внимание към необикновени човешки характери, към душевността на странни самотници, изхвърлени извън течението на обичайния живот, изкочили из релсите на общоприетото човешко битие. Това са герои, които изживяват своето развитие на основата на една страст, в които определено доминира една черта на характера. Писателят обича личности, обърнати с лице към себе си, вгълбени в света на своето човешко „аз“, неизменни пленници на една съдбовна страст (например на голяма обич в разказите „Мъртвите всичко виждат“ и „Братя“), която ги деградира и превръща в човешки развалини или ги пречиства нравствено и възражда. Това са герои, които остават обикновено пасивни под ударите на съдбата, които се подчиняват на злото и се обричат безмълвно на страданието и самотата си. Външната им пасивност обикновено се компенсира с интересен вътрешен живот. Често тези тихи самотници се отдават на мечтателно съзерцание на света на природата, която единствено им възвръща жизнеността, духовното равновесие и им дарява малки радости и утешения. Детето от „В една лятна нощ“, Павел от „Братя“ и Чудния човек от едноименния разказ откриват наново хармонията, която са загубили в живота, в света на природата. Дори в ослепелия от блясъка на парите скъперник Илия Чибук („Бялото канарче“) се пробужда човекът,

¹ Виж Георги Цанев, *Романтика и реализъм*, сп. Златорог, 1937, кн. 1.

² Виж В. В. Ванслов, *Естетика романтизма*, М., 1966, стр. 102.

който чрез детинската си привързаност към бялото канарче дири пролука към човешките радости, към малко топлинка и взаимност.

Интересен образ на съзерцателен мечтател, който в света на природата открива себе си, е нарисован в разказа „Чуден човек“. Той е един от любимите на Талев герои със скрита поезия на сърцето, с неподозирана духовна красота. Както често бива в живота, той е онеправдан от природата човек с груба, ръбовата външност, скриваща поезията на една светла поетична душа. В него, а също и в образа на учителя от „Вълшебната флейта“, живее копнежът по красотата, жаждата да я творят и споделят с хората, вроденият усет към хармония; те са способни на истинска творческа отдаденост на света на красивото, на опиянение от поезията на природния мир. Искрата на непретенциозното им изкуство пламва в атмосфера на тиха мечтателност, на самотност и неудовлетвореност, на безкористно поетично съзерцание на природата. Д. Талев умее да пресъздаде онова състояние на поетичен унес и извисеност на духа, на творческа самозабрава и екстаз, в което от простите звуци на дървеното клепало се раждат чудни песни, от обикновената флейта се изтръгва вълшебната мелодия на непостижната човешка обич. Изкуството на Талевите самотници, тъй родствени с поета-резбар Рафе Клинче, е душевен глад за красота, порив към самоизява, към признание, жажда за общуване с хората, то е умора и облекчение, мъка и радост за художника.

В същото време Талев пише разкази, които ни убеждават, че той може да бъде съвсем близо до делничната сивота на живота, която обезличава и обезценява човека. Способен на искрена социална отзивчивост, ранният Талев с топло съчувствие съпреживява мълчаливата драма на обикновения, най-често срещания в ежедневието човек, който всред безсърдечието и грубостта на живота с усилие опазва човешкото си достойнство и догарящите искри на човешките си блянове. С такт и деликатност той поглежда в душата на малкия, изсивял през годините незабележим и самотен човек, за да открие и в нея поезията на пробуждащото се човешко сърце. В разказа „В тихата уличка“, всред спокойната идилличност, скуката и потискащото еднообразие на делниците в провинциалния град се появява на една хубава и непозната жена е истинско събитие, едно малко чудо, раздвижило духовете, смутило равния ход на времето. То пробужда отдавна задрямалата човешка жажда за красота, носи очарованието на един непознат свят, примамливостта на непостижимото. Със съчувствие и умиление Талев се отнася към тримата закъснели поклонници на женската хубост. Над разказа потрепва тъжната светлина на тиха копнежност, на болка по неизживяното, невъзвратимото, на дълбоко сподавена печал и осъзнато безсилие.

В разказа „Сън“ и портрета „Самотница“ хуманното съчувствие се съчетава с елементи на социален протест срещу бездушието на капиталистическия свят, в който всред убийствен труд, нищета и еднообразие правото на човешко щастие и обич се превръща в илюзия и непостижим сън. Разбира се, Талев е много чужд по това време на един проникновен и аналитичен поглед към този свят, но безрадостната съдба на човека докосва съкровени струни в душата му, накърнява чувството му за нравственост, справедливост и човечност, което никога не му е изневерявало. Писателят постепенно изгражда в себе си сърцевода. Най-често той успява да долови действителния ритъм на човешкото сърце. В емоционалната изразителност и в правдивостта на психологическата атмосфера в разказите „Тъгуващите гълъби“ и „Бялото легло“ не е трудно да се долови бъдещият Талев. Понякога обаче елементите на един убедителен психологически реализъм се подсилват тук-таме с подправките на старомодна съзливост и мелодраматизъм.

В разказите „Сън“, „В тихата улица“ и „Самотница“ Талев се доближава до хуманизма на Йордан Йовков, Емилиян Станев, Светослав Минков и други наши писатели, които през 30-те години сред угнетителната монотонност в живота на малкия човек откриха поезията на дългопотисканата жажда за щастие, на болезнената потребност за обич, на неясния копнеж по един по-друг свят, по едно по-съдържателно човешко съществуване.

В езиково отношение разказите на Талев, писани през 30-те години, бележат постепенното натрупване на елементите на един създаващ се индивидуален стил. Най-сполучливите му творби са свидетелство за стремежа на писателя да се доближи до живия народен език както и да усвои реалистичните езикови традиции на белетристичната ни класика. От тези две школи на езикова култура Талев се учи на простота и образна изразителност. Речникът и фразеологията му издават в най-общи линии усет към народностен облик на речта, но не са редки и случаите на дразнещи дисонанси, при които думи и изрази от съвременната книжовна лексика се преплитат неочаквано в старинно оцветената (при битовите сюжети) тъкан на разказа. Като използва прости народни изразни средства (характерни местни и народни думи, обрати и турцизми), Талев цели, както и в тетралогията, да въведе в повествованието говоримата народна реч. Появяват се тъй характерните за неговия език старинно оцветени думи: „негли“, „чад“, „люде“, „кат“, „нозе“, „раздене“, както и съюзите с народно-разговорен оттенък „що“ и „та“. В разказите си Талев има повече постижения по отношение на общата старинна и локално-народностна оцветеност на езика на повествователя, отколкото в историческата конкретизация или човешка индивидуализация на речта на героите. Фразата се характеризира с подчертана глаголност, със свойствените за народния синтаксис инверсии, със специфичните за Талев повторения, които тук са значително по-малко и като постижение и като слабост, тъй присъща на неговия език. Стилът му се отличава с метафоричност, употребявана с мярка, и един явен стремеж към сравнения; мисълта му, обикновено ясна и точна, се излива понякога в сложни изречения с претрупан строеж и излишни уточнявания, които определят дългите периоди в речта му.

Всичко, казано за езика на Талевите разкази, се отнася предимно до най-хубавите му творби в „Златният ключ“ и „Старата къща“, докато в много от разказите му, разпръснати през този период в различни периодични издания, се забелязва твърде голяма езикова пъстрота и безстилие, чийто два полюса са думи от локален характер или такива от нова публицистична лексика и фразеология.

*

Отправим ли поглед към разказите, събрани в „Златният ключ“ и „Старата къща“, ние се убеждаваме, че те са фрагмент от литературното дело на писателя Димитър Талев, без който не сме в състояние да постигнем истината за неговото цялостно развитие, както и за творческата история на най-крупното му произведение, замислено във формата на многотомна историко-битова епопея. При внимателното запознаване с тях проличава как в навременното желание да се осветли идейно-творческото възраждане на писателя след 1944 г. и се разкрие богатото съдържание на тетралогията е проявена известна несправедливост към някои интересни естетически моменти в ранните му произведения, в които без усилие може да се открие изявен, макар и в една много по-елементарна форма онзи белетрист, когото познаваме от многоплановото повествование на късните романи. В законния стремеж да се вникне в художествените постижения, които превръщат творчеството на писателя през

последните две десетилетия в качествено нова степен, в нов етап в цялостния му развой, се пренебрегва онова, което свързва тази нова степен с предишните му произведения. Абсолютизирането на различията между двата периода в развитието на писателя опростява и обединява до голяма степен един сложен, противоречив и неравен творчески път и ни лишава от възможността да открием в ранните творби предпоставките и първите прояви на някои художествени тенденции, които се налагат и определят облика на новите произведения.

Разказите от 30-те години бележат един от възловите моменти в трудния процес на изграждане на Д. Талев като белетрист, когато той определя своя облик на писател-хуманист, когато оформя своя реалистичен метод с елементи на романтико-поетично светосъзерцание. Бихме могли да кажем, че Димитър Талев е между онези съвременни белетристи, при творчеството на които наново проличава актуалността на „голямата тема за взаимоотношението между реалистични и романтични принципи на изображение“, поставена в миналото от „творчеството на най-значителните ни художници на словото“.¹ Но още през 30-те години в произведенията на Талев се наблюдава известно съжителство и взаимодействие между реалистични и романтични тенденции в художественото виждане и изображение. Преобладаващият стремеж към усвояване на традиционните форми на реалистично художествено обобщение се преплита с интереса към необикновени и странни човешки характери, към изключителни жизнени ситуации; много често от ранните произведения на писателя ни облъхва една възвишена романтична вяра в човека и красотата, много често в тях тържествува илюзорната представа за абстрактната справедливост и доброто. Без да имат характер на твърди естетически убеждения, на основни принципи на художественото мислене на автора тези тенденции в ранното творчество на Талев оставят трайни следи и определят някои основни насоки на естетическите търсения в новите му произведения.

Разказите от „Златният ключ“ и „Старата къща“ представляват своеобразна история към истинското творческо реализиране на писателя Димитър Талев, тъй като носят в зародиш много от онези тематични предпочитания, творчески вкусове и предразположения, които по-късно, обогатени, преосмислени и целенасочени от един нов научен мироглед и по-богат жизнен и художнически опит, ще дадат плодовете на творческата зрялост. Много от възможностите на бъдещия писател-майстор на битово-историческо повествование, на ярки, психологически богати образи, на съдържан и скрит вътрешен драматизъм в разказите са само подсказани. С близостта на отделни мотиви, епизоди и сцени, със сходството на някои моменти от жизнената атмосфера и патриархално-битова обстановка и най-вече с явната близост между отделни образи разказите бележат началните стъпала към идейно-психологическата атмосфера на тетралогията. Това не означава, че във всеки разказ непременно трябва да дирим сходство с романите, да откриваме първообрази и предварителни шрихи към бъдещото повествование. И най-елементарният паралел между идейно-тематичната същност на разказите и тази на романите показва недвусмислено едностранчивостта на подготовката, която Талев обективно е извършил чрез тези две книги към бъдещото си литературно дело. В голяма част от разказите писателят рисува многоцветната картина на едно битово всекидневие, сродява ни с един пъстър човешки мир. Но в тях Талев е все още в сферата на битово-психологичното, което ще добие своята истинска стойност едва в романите, когато се извиси до мащабите на исторически значимото. Отправил поглед към миналото в битово-психологическите, а още

¹ Виж М и н к о Н и к о л о в, Някои въпроси на критическия реализъм в българската литература, Известия на Института за литература, 1966, кн. XVIII—XIX, стр. 70.

повече в разказите, с преобладаващи романтични стилни белези, авторът не е в състояние да прозре истинската социална структура на обществото, нито да долови силата и неудържимостта на оная революционна вълна, която залива цяла Македония и предвещава бурята на Илинден. В героите от разказите не откриваме мъжествената красота на революционерите, на народните водачи, за които саможертвата е дълг, подвигът — призвание. В „Златният ключ“ и „Старата къща“ Талев е чужд на романтиката на революционните борби. В това отношение по-близки до тетралогията са „Усилни години“ и биографичният очерк „Гоце Делчев“, в които, независимо от ограничените възможности на автора да проникне в истинския смисъл на историческата епоха и да разбере необикновеното идейно богатство и човешка красота на личността на вожда на македонската национално-освободителна революция, Талев е под обаянието на героичното, на революционната целеустременост на епохата.

Но в разказите си Талев навлиза решително в духовния свят на човека, стреми се да разкрие духовното съдържание на човешката личност. Нарисувана сред реалистична патриархално-битова обстановка или озарена от ореола на една възвишена романтична мечта, човешката личност е в центъра на най-сполучливите разкази на писателя. А това е предпоставка за най-голямото постижение на Талев в неговата тетралогия, което се състои в умението на писателя да пресъздава народния живот и обществената атмосфера около едно голямо историческо събитие чрез ярки човешки образи, в чийто душевен свят Талев навлезе с проникновението на вдъхновен сърцевед. Това показва, че хуманизмът на писателя, в миналото понякога съдържащ елементи на романтична идеализация и книжна абстрактност, а сега придобил качеството на активна, жива любов и вяра в човека, е оная здрава нишка, която свързва най-трайните естетически ценности, създадени от автора през годините. Въпреки ограничеността си, хуманизмът на ранния Талев като съществен, неотделим от творческата му природа момент изигра особено благоприятна роля в неговата по-късна дълбока идейно-естетическа еволюция, която му осигури място сред най-големите писатели-реалисти в българската литература.